

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 1

Haziran-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

Sahl al-Tustarî (d. 283/896): His Life, Views and Works

YAZAR

Sümeyye AKPINAR

Dr. Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

smyy96kpnr@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6211-0748

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 16.03.2023

Makale Kabul Tarihi: 01.06.2023

Sayfa Aralığı: 73-94

ÖZET

İtikadî ve tasavvufî fikirleri, menkıbeleri, kendisine nispet edilen eserler ve hakkında dile getirilenler göz önünde bulundurulduğunda Sehl et-Tüsterî'nin İslâm düşüncesinin önemli temsilcilerinden biri olduğu söylenebilir. O, sûfî kimliği ile şöhret bulsa da tefsir ve kelâm gibi ilimlerde de söz sahibidir. Bu araştırmada Tüsterî'nin hayatı, görüşleri ve eserleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Buna mukabil, kaynaklarda hayatıyla ilgili çelişkili bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Buradan hareketle kaleme alınan araştırmada Tüsterî'nin hayatı, görüşleri ve eserleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Böylece Tüsterî'nin daha yakından ve vakiya uygun şekilde tanınmasına katkı sağlanması hedeflenmiştir. Araştırma çerçevesinde, müfessire nispet edilen *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm* adlı tefsirin yanı sıra konuyla ilgili klasik ve modern kaynaklar tasvir/betimleme yöntemiyle incelenmiştir. Tanıtıcı yönü ağır basan araştırmada, zaman zaman tahlilî ve tenkidî yorumlar yapılmıştır. Araştırma sonucunda, hicrî 3. yüzyılın önde gelen âlimlerinden Tüsterî'nin, büyük ölçüde ehl-i sünnet çerçevesinde düşündüğü yargısına ulaşılmıştır. Zira onun halku'l-Kur'ân ve rü'yetullah gibi bazı konulardaki açıklamaları, bilhassa kelâmî mevzularda ehl-i sünnete aykırı görüşleri benimsemediğine işaret etmektedir. Benzer şekilde muhtelif kaynaklarda nakledilen izahlarından yola çıkarak Tüsterî'nin Kaderiyye'ye karşı çıktığı, hulûl fikrine ve vahdet-i vücud düşüncesine taraftar olmadığı söylenebilir. Her ne kadar Tüsterî ve bir grup sûfî üzerinde, bir düşünce sistemi olarak Bâtınîliğin yansımaları bulunduğu iddia edilse de genel kabule göre o, mutedil bir sûfidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tasavvuf, Müfessir, Sûfî, İşârî Tefsir, Tüsterî.

ABSTRACT

Considering Sahl al-Tustarî's theological and Sufism views, his epic, and the works attributed to him, as well as existing opinions about him, it is safe to assert that he is a prominent figure in Islamic thought. Although primarily known for his Sufi identity, al-Tustarî also made significant contributions to tafsîr and 'ilm al-kalâm. This study aims to provide an overview of al-Tustarî's life, views, and works. Meanwhile, contradictory

information can be found in the literature about his life. Thus, by examining his life, views and works, the study seeks to contribute to a better understanding of al-Tustarī. The study includes an analysis of Tafsīr al-Qurʾān al-ʿAzīm, ascribed to the mufasssīr, along with relevant classical and contemporary sources, employing a descriptive method and occasional evaluative and critical remarks. The research shows that the third century AH scholar al-Tustarī's thoughts were largely within the framework of ahl al-Sunnah. This is particularly evident in his views on some issues, such as khalq al-Qurʾān and al-Ru'yā. Furthermore, based on various narrations in the literature, it is evident that al-Tustarī opposed Qadariyya and did not adopt the concepts of Ḥulūl and Waḥdat al-wujūd. While some allegations suggest esoteric tendencies, it is generally accepted that al-Tustarī can be characterized as a moderate Sufi.

Keywords: Tafsir, Sufism, Mufasssīr, Sufi, al-Tafsīr-l-Ishārī, al-Tustarī.

GİRİŞ

İslâm'ın en erken devirlerden itibaren Kur'ân'a ve ona bağlı olarak gelişen ilimlere özel bir önem atfedilmiş, Kur'ân'ı anlama çabaları yüzyıllar boyu süregelmiştir. Bu anlama çabaları kapsamında Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında farklı yaklaşım ve yönelişler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de tasavvufun beslenen işârî tefsir ekolüdür. Bu araştırma, sūfî müfessir Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) hayatını, görüşlerini ve eserlerini konu edinmektedir. Tüsterî'nin işârî tefsirde önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira o, tasavvufun kurumsallaşma aşamasına tekabül eden dönemde yaşamış (Kara: 2013, 141; Polat: 2021, 205); işârî tefsirin sistematik hale gelmesinde büyük bir rol oynamıştır (Çalışkan: 2019, 179). Dolayısıyla "sûfîlerin rehberi" unvanıyla anılan (Yâfî: 1997, II, 149) Tüsterî'nin fikirleri ve bu fikirlerin incelenmesi, başta tasavvuf ve tefsir olmak üzere çeşitli İslâmî ilimler açısından önem arz etmektedir.

Bu araştırmanın temel hipotezi, Tüsterî'nin daha yakından tanınmasının/tanıtılmasının bahsi geçen tasavvuf ve tefsir gibi ilimlerdeki rolünü belirlemeye katkı sağlayacağı yönündedir. Buradan hareket eden araştırma; Tüsterî'nin hayatının, başta itikadi meseleler olmak üzere çeşitli konulara dair görüşlerinin ve eserlerinin klasik ve çağdaş kaynaklardan istifadeyle tespit edilmesini ve derli toplu bir biçimde sunulmasını

hedeflemektedir. Tüsterî hakkında kaynaklarda yer alan ve çelişkili/muğlak olduğu görülen bazı bilgilere dikkat çekmek de araştırmanın hedefleri arasındadır.

Tüsterî ile ilgili makale (Öztürk: 2002, 239-265; Alî: 2018, 100-144; Tezcan: 2019, 637-670; Ayday: 2021, 1111-1125; İnce: 2022, 131-150) ve tez (Gedik: 2019; İnce: 2021; Göçer: 2020) türünden bazı akademik çalışmaların yapıldığını belirtmek gerekir. Ancak bu çalışmalarda ya Tüsterî'nin tasavvufi bir kavrama dair düşünceleri ya tefsirinin mukaddimesi ya bir sûre ekseninde yaptığı yorumlar ya da kendisine nispet edilen rivayetler gibi belirli bir meselenin ele alındığı veya Tüsterî'nin tasavvufî yönüne ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Bu araştırma ise Tüsterî'nin yaşantısına ve itikadî fikirleri başta olmak üzere düşünce dünyasına ilişkin bütüncül bir bakış sağlama iddiasındadır. Dolayısıyla araştırmanın kapsamı; konuya dair özlü bilgilerle sınırlı olup Tüsterî'nin özellikle tasavvufî görüşlerinin ayrıntılarına inilmemiştir.

Araştırma ilgili tarih, tabakât, vefeyât, biyografi, bibliyografi ve benzeri türden eserlerin tasvirî/betimleyici bir yöntemle incelenmesi suretiyle yürütülmüştür. Yeri geldikçe tahlil ve tenkit içeren değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Sehl et-Tüsterî'nin Hayatı

Kaynakların verdiği bilgiye göre Sehl et-Tüsterî'nin tam adı, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî'dir (Dâvûdî: 1983, I, 215-216; İbnü'l-Esîr: 1955, I, 216; İbn Tağrîberdî: 1963, III, 95; İbnü'l-Cevzî: 1995, XII, 362; İbn Hallikân: 1972, II, 429; Sülemî: 2003, 166; İsfahânî: 1996, X, 190). Tüsterî'nin vefât tarihi çoğunlukla hicrî 283 yılı olarak gösterilmekte (Zehebî: 1374, II, 685; İbn Tağrîberdî: 1963, III, 95) ve seksen küsur yıl yaşadığı belirtilmektedir (Zehebî: 1985, I, 407). Buna göre muhtemelen o, hicrî 2. yüzyılın sonu veya 3. yüzyılın başında doğmuş olmalıdır. Nitekim İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) Tüsterî'nin doğum tarihini hicrî 200 senesi şeklinde vermekte, 230 senesinde doğduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu zayıf bir olasılık olarak belirtmektedir (İbnü'l-Esîr: 1987, VI, 389). İbn Hallikân (ö. 681/1282) İbnü'l-Esîr'e atıfla Tüsterî'nin doğum tarihini 200 olarak verirken, bu tarihi 201 olarak gösterenlerin de bulunduğunu belirtmektedir (İbn Hallikân: 1972, II, 430). Son dönemde ülkemizde konuyla ilgili yapılan çalışmalarda da 200 ve 201 tarihleri üzerinde durulduğu görülmektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439; Ateş: 1974, 65). Tüm bu verilerden hareketle, Tüsterî'nin doğum tarihi için 200 senesinin ön plana çıktığı görülürken *Türkiye*

Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde müfessirin doğumu 203 senesine tarihlendirilmektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 321).

Sehl et-Tüsterî'nin "Tüsterî" nisbesinin İran'ın Hûzistan eyaletine bağlı Tüster beldesine işaret ettiği ve müfessirin burada dünyaya geldiği anlaşılmaktadır (Zehebî: 2000, II, 281). Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) verdiği bilgiye göre "Tüster" kelimesinin aslı "Şüşter (شوشتر)" şeklindedir ve bu sözcük "en güzel, en nezih, en hoş" gibi anlamlara gelmektedir. Kelime, sonradan Arapçalaşarak (muarreb) "Tüster" şeklini almıştır. Yüksek rakımlı bir yer olan Tüster'in, zamanında Hûzistan'ın en büyük beldelerinden olduğu ve bölgenin en uzun nehrinin burada bulunduğu kaydedilmiştir (Hamevî: 1993, II, 29). Benzer şekilde İbnü'l-Esîr *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*'da "Tüsterî" nisbesini anlatırken şunları kaydetmektedir: "...et-Tüsterî nisbesi, Hûzistan'ın el-Ehvâz bölgesinin köylerinden biri olan Tüster beldesine yönelik kullanılmaktadır. İnsanlar buraya 'Şüşter (شوشتر)' de demektedirler. Burada Berâ b. Mâlik'in (r.a) kabri bulunmaktadır. Büyük şeyhlerden bu nisbe ile meşhur olan kişi ise Sehl b. Abdillâh ... et-Tüsterî'dir..." (İbnü'l-Esîr: 1955, I, 216). Bugünkü İran'ın güneybatısında yer alan tarihî şehir Şüşter (Tüster), günümüzde hâlâ Hûzistan eyaletine bağlıdır (Kurtuluş: 2010, XXXIX, 276).

Tüsterî'nin hayat hikayesine ve ailesine dair kaynaklarda çok fazla detay bulunmamaktadır. Hayatına dair bilgilerin çoğunlukla menkıbe niteliğinde olduğu belirtilmektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 321). Dayısı Muhammed b. Sevvâr, müfessirin hayatına tesir etmiştir (Zehebî: 1983, XIII, 330; Şa'rânî: ts., I, 66; Sülemî: 2003, 167; İsfahânî: 1996, X, 190). Zira Tüsterî'nin, dayısının teşvikiyle tasavvufa yöneldiği bilinmektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439). İbn Hallikân bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır:

...Bu yola (tasavvufa) sülûk etmesinin sebebi, dayısı Muhammed b. Sevvâr'dır. Tüsterî şöyle demektedir: "Bir gün dayım bana dedi ki 'Seni yaratan Allah'ı anıyor musun?' Dedim ki 'Onu nasıl anarım?' Dedi ki 'Kıyafetini değiştirdiğinde dilini oynatmadan kalbinle üç kez 'Allah benimle, Allah bana bakmakta, Allah şahidim' de.' Bu sözleri gecelerce söyledim. Sonra bunu dayıma bildirdim. Bunun üzerine bu sözleri her gece yedi kez söylememi istedi. Bunu da yerine getirdim ve dayıma durumu bildirdim. Bu sefer de aynı sözleri her gece on bir kez söylememi istedi, yaptım. Ardından kalbimde bir halâvet meydana geldi. Bir sene geçmişti ki dayım şöyle dedi 'Sana öğrettiğime dikkat et ve kabre

girinceye kadar devam et. Çünkü o sana dünyada ve ahirette fayda verir.' Yıllardır bu sözleri söylemeyi sürdürüyorum. Bu sayede içimde bir sevinç hissediyorum.

Sonra bir gün dayım bana dedi ki 'Sehl! Kim Allah kendisiyle beraberken, ona bakmaktayken ve onun şahidiyken Allah'a isyan edebilir? Günahtan sakın.'" Bu olay, Tüsterî'nin hayatının ilk dönemlerinde gerçekleşmiştir (İbn Hallikân: 1972, II, 429; Mezkûr olayın daha geniş ve ayrıntılı bir anlatımı için ayrıca bk. Yâfiî: 1997, II, 149).

Yukarıdaki açıklamaya paralel şekilde İsmail Cerrahoğlu (ö. 2022); Tüsterî'nin küçük yaşta tahsil hayatına başladığını, altı veya yedi yaşlarında Kur'an'ı ezberlediğini ve bu yaşlardan itibaren zühd hayatına atıldığını dile getirmektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439). Yâfiî (ö. 768/1367) Tüsterî'nin ailesi tarafından küttâba gönderildiğini aktarmaktadır (Yâfiî: 1997, II, 149). Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) Tüsterî'nin yedi yaşında Kur'an hâfızı olduğunu; on yaşındayken insanların kendisine zühd ve takvanın incelikleri, iradenin makamları ve ibadetlerin fıkıyla alakalı sorular sorduklarını; Tüsterî'nin bütün bu soruları güzel bir şekilde cevapladığını anlatmaktadır (Münâvî: ts., I, 634). Öztürk, müfessirin 219/834 senesinde hacca gitmiş olabileceğini belirtmektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 321). Bu hac yolculuğuna çıkmadan önce müfessirin bütün servetini dağıttığı söylenmektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439).

Pek çok kaynakta Tüsterî'nin Zünnûn el-Mısri (ö. 245/859 [?]) ile karşılaştığı zikredilmektedir (İbnü'l-Cevzi: 1995, XII, 362; İbnü'l-Esîr: 1955, I, 216; Hamevî: 1993, II, 31; Serkîs: 1928, I, 635). Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) bu karşılaşmanın "Harem'de" (İsfahânî: 1996, X, 190), Ebû Abdillâh ez-Zehebî (ö. 748/1348) "hacda" (Zehebî: 1983, XIII, 330), İbn Hallikân ve Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1977) ise "Mekke'de" (İbn Hallikân: 1972, II, 429; Zehebî: 2000, II, 281) gerçekleştiğini dile getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde "Tüsterî'nin 219'da (834) yılında hacca gittiği ve bu sırada Zünnûn el-Mısri ile tanışma fırsatı bulduğu" şeklindeki fikir (Öztürk: 2009, XXXVI, 321, isabetli gözükmektedir. Ancak Şa'rânî (ö. 973/1565) *Levâkihu'l-envâr*'da konuyla ilgili şöyle demektedir: "...(Tüsterî) Zünnûn el-Mısri'yi 273 yılında Mekke'ye gittiğinde bizzat gördü..." (Şa'rânî: ts., I, 66). Bu noktadan hareket eden A. Subhi Furat da Tüsterî'nin vefât tarihi olarak gösterilen 273 yılının aynı zamanda Zünnûn el-Mısri ile görüştüğü ve hac yaptığı sene olduğu bilgisine yer vermiş, hacdan döndükten sonra Tüsterî'nin bir müddet daha yaşadığını eklemiştir (Furat: ts., X, 323).

Tüsterî ve Mısırî görüşmesinin 219'da mı yoksa 273'te mi gerçekleştiği hususu belirsizlik arz ederken, bu tarihler arasındaki farkın çokluğu da göz önünde bulundurularak, Tüsterî'nin ilki hayatının erken safhalarında ikincisi ise sonuna doğru olmak üzere iki defa haccettiği ve her ikisinde de Mısırî ile görüştüğü düşünülebilir. Fakat Mısırî'nin vefât tarihinin hicrî 245/860 olarak gösterilmesi, 273/887'de Tüsterî ile karşılaşma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Yani 219 tarihi daha makuldür. Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021) ise şöyle bir açıklama yapmaktadır: "...(Tüsterî) Zünnûn el-Mısırî'yi hacca gittiği sene Mekke'de bizzat gördü..." (Sülemî: 2003, 167). Bu ifade, Tüsterî'nin bir kez hacca gittiğini çağrıştırmaktadır. Zaten Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988) Hz. Peygamber'in bir defa haccetmesi nedeniyle, Tüsterî'nin de içlerinde bulunduğu bir grup sûfinin ömürlerinde yalnızca bir kez hac yaptıklarını kaydetmektedir (Serrâc: 2016, 234; Ayrıca bk. Gedik: 2019, 35). Öyleyse; kaynaklarda Tüsterî'nin iki kez hac yaptığına dair herhangi bir bilginin yer almadığı da dikkate alınarak, onun bir kez 219 yılında hacca gittiği ve bu esnada Mekke'de Mısırî'ye mülâki olduğu söylenebilir.

Tıpkı Tüster gibi, "İran'ın güneybatısında Hûzistan eyaletinde bir şehir" olan Abadan'da (Gürsoy: 1988, I, 6) Tüsterî'nin bir müddet bulunduğu söylenmektedir (Serkîs: 1928, I, 635; Mahmûd: ts., 22-23). Bununla birlikte o, hayatının büyük bir bölümünü Basra'da geçirmiştir (Hamevî: 1993, II, 31; Zehebî: 2000, II, 281; Serkîs: 1928, I, 635; İbnü'l-Esîr: 1955, I, 216; Cerrahoğlu: 2019, 439). Konuyla ilgili olarak müfessirin, yaşadığı dönemde Hûzistan bölgesinde Abbâsîler ile Saffârîler ve Zencîler arasındaki iktidar mücadelelerine tanık olduğu, 263/877 yılında Basra'ya yerleşmek zorunda kaldığı, memleketinden ayrılışının bazı kaynaklarda siyasî şartlardan çok dinî-mezhebî sebeplere dayandırıldığı belirtilmektedir. Bir rivayete göre melekler, cinler ve şeytanlarla konuştuğunu iddia eden Tüsterî'nin halkın tepkisini çektiğini ve bu yüzden Basra'ya gittiğini eklemektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 321). Münâvî'nin açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla; hakikat ilmi bakımından Tüsterî'nin şöhreti dört bir yana yayılınca memleketindeki fakihler onu kıskanarak aleyhinde çalışmışlar, "Her nefeste tövbe etmesi kula farzdır." cümlesi nedeniyle hakkında çirkin sözler sarf etmişlerdir. Durum bu şekilde devam etmiş, nihayetinde Tüsterî beraberindeki bir grup ile memleketinden çıkarak Basra'ya gitmek zorunda kalmıştır (Münâvî: ts., I, 634; Ayrıca bk. Öztürk: 2009, XXXVI, 321).

Tüsterî, genel kabul gören tarihe göre, milâdî 896 senesine tekabül eden hicrî 283 yılının Muharrem ayında Basra'da vefât etmiştir (Zehebî: 1374, II, 685; Zehebî: 1985, I, 407;

İbn Tağrıberdî: 1963, III, 95; Serkîs: 1928, I, 635; Şa‘rânî: ts., I, 66; Kehhâle: 1993, I, 802; Cerrahoğlu: 2019, 439; Öztürk: 2009, XXXVI, 321). Bazı eserlerde müfessirin vefât tarihi ile ilgili olarak 273 (İbnü’l-Esîr: 1955, I, 216; İbnü’l-Cevzî: 1995, XII, 362; İbn Hallikân: 1972, II, 430) ve 293 (Sülemî: 2003, 167) yılları da zayıf bir ihtimal olarak nakledilse de bu tarihlere pek itibar edilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Zehebî “Sehl b. Abdillâh’ın (iki yüz) yetmiş üç yılında öldüğü söylenmektedir. Ancak bunun bir önemi yoktur. Doğru görüşe bakılırsa o, iki yüz seksen üç senesinin Muharrem’inde vefât etmiştir...” (Zehebî: 1983, XIII, 333) demektedir. Aynı şekilde Sülemî “(Tüsterî, iki yüz) seksen üç yılında ölmüştür. İki yüz doksan üçte öldüğü de söylenmektedir. (İki yüz) seksen üçün daha doğru olduğunu sanıyorum. Allah en iyisini bilir.” (Sülemî: 2003, 167) şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Daha önce belirttiğimiz üzere, öldüğünde seksen küsur (Yâfiî: 1997, II, 149; Zehebî: 1985, I, 407) veya seksen üç (Münâvî: ts., I, 647) yaşında olduğu belirtilmektedir.

Tüsterî’nin hocaları olarak dayısı Muhammed b. Sevvâr, Ebû Habîb Hamza b. Abdullah el-Abbâdânî ve Zünnûn el-Mısırî zikredilmektedir. Ayrıca dayısı vasıtasıyla Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748’den önce), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) ve Ma‘rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16 [?]) de hocaları arasında gösterilmektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 321). Tarihçi Zehebî’nin verdiği bilgiye göre; Ömer b. Vâsıl, Ebû Muhammed el-Cerîrî, Abbâs b. Isâm, Muhammed İbnü’l-Münzir el-Hüceymî ve bir grup insan Tüsterî’den rivayette bulunmuştur (Zehebî: 1983, XIII, 330). İlâveten; başta en meşhur öğrencisi Hallâc-ı Mansûr olmak üzere Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Müzeyyin, Hasan b. Ali el-Berberhârî, Ebû Yûsuf Ahmed b. Muhammed es-Siczî ve en sadık öğrencisi ve müridi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Basrî onun öğrencileri arasında zikredilmiştir (Öztürk: 2009, XXXVI, 322).

2. Sehl et-Tüsterî’nin Görüşleri

Sehl et-Tüsterî; tefsir ve kelâm gibi ilimlerde söz sahibi olmakla birlikte daha ziyade sûfî kimliğiyle meşhur olmuştur. Tüsterî’nin fıkihta Hanefî mezhebine müntesip olduğu söylendiği gibi (Tek: 2021, 144) Mâlikî olması da muhtemel görülmüştür (Öztürk: 2009, XXXVI, 322). Çalışmamızın amacı ve kapsamı açısından her ne kadar detaylı bilgilere yer verme imkânımız bulunmasa da belirtmek gerekir ki Tüsterî ve benzeri kimi sûfî-

müfessirlerin, “şeriata karşı art niyet beslediklerini ve dini tahrif etmek istediklerini söylemenin mümkün olmadığı” ifade edilmektedir (Gördük: 2013, 281-282).

Öte yandan bazı günümüz araştırmacılarına göre; Tüsterî'nin de dâhil olduğu bir grup sûfî üzerinde, bir düşünce sistemi olarak Bâtınîliğin yansımaları bulunduğu söylenmektedir (Öztürk: 2016, 37-38). Abdülbâki Gölpınarlı (ö. 1982) Tüsterî'nin sözlerinde Bâtınî inançların açıkça görüldüğünü dile getirmektedir (Gölpınarlı: 1969, 117). Bâtınîlere ait bazı terimlerin ve yorumların Tüsterî ile birlikte birçok tasavvuf zümresine girdiği (Ateş: 1979, II, 342); sayı ve harf spekülasyonlarına dayalı te'villerin muhtemelen Tüsterî'den itibaren işârî tefsir literatürüne dâhil olduğu iddia edilmiştir (Öztürk: 2016, 443). Fakat çalışmamızın kapsamı ve amacı açısından söz konusu iddiaları tartışma imkânından yoksun olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu iddialarda bulunan araştırmacılar, Tüsterî'nin Bâtınîlik ile ilişkisini net bir şekilde ortaya koyan somut örnekler sunmamışlardır.

Bu çalışma kapsamında detaylıca ele alma imkânımız bulunmasa da değinilmesi gerektiğini düşündüğümüz diğer bir husus, hakikat-i muhammediyye/Nûr-ı Muhammedî düşüncesi ile “evtâd” anlayışıdır. Hakikat-i Muhammediyye “Hz. Peygamber'in mânevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi” şeklinde tarif edilmektedir (Demirci: 1997, XV, 179). Evtâd ise kısaca “âlemin dört yönünde görevlendirilmiş dört veli” (Uludağ: 2008, XXXV, 82) olarak anlaşılmaktadır. Öztürk, konuyla ilgili yaptığı bir araştırma sonucunda, bu iki anlayışın tasavvuf tarihinde ilk defa Tüsterî'ye nispet edildiğini belirterek muhtemel kaynağına işaret etmiş; bununla birlikte, Tüsterî'ye atfedilerek aktarılan ilgili görüşlerin ona aidiyetinin kesinlik arz etmediğine dikkat çekmiştir (Öztürk: 2002, 265). Öte yandan, Nûr-ı Muhammedî düşüncesinin ilk olarak Tüsterî'de görüldüğü fikrine itiraz edildiğini belirtmek gerekir. Söz konusu düşüncenin daha önce Zünnûn el-Mısırî, Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53 [?]) ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) gibi isimler tarafından dile getirildiği söylenmektedir (İnce: 2022, 145-147).

Hayatına dair anlatılarda Tüsterî'nin ileri gelen âriflerden olduğu, Allah korkusu (haşyetullâh) konusunda benzerine rastlanmadığı ve insanlarla iyi geçindiği dile getirilmektedir. Tüsterî; içtihad, büyük riyâzet ve kerâmet sahibi bir zât olarak tasvir edilir. Onun, çokça zikrettiği ve düşündüğü, gereğinden fazla konuşmayı sevmediği, cömert ve merhametli biri olduğu ve insanların hürmetini kazandığı söylenmiştir (İbn

Tağrıberdî. 1963, III, 95; İbnü'l-Esîr: 1955, I, 216; Serkîs: 1928, I, 635; Cerrahoğlu: 2019, 439; Ateş: 1974, 65). Zehebî onu zamanının en büyük şeyhlerinden biri; ibretlik dersler, hâller ve kerâmetler sahibi; ârif, zâhid ve örnek bir şahsiyet olarak tanıtmaktadır (Zehebî: 1985, I, 407). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Tüsterî'nin güzel sözleri bulunduğunu belirtmekte, onun şu sözünü örnek vermektedir: “Dün, öldü. Bugün, can çekişmekte; yarın ise henüz doğmadı.” (İbnü'l-Cevzî: 1995, XII, 362). İbn Hallikân da Tüsterî'den bahsederken kerâmetleri olduğunu, zamanında takvada eşi bulunmadığını, sürekli riyâzetle iştilig ettiğini ifade etmektedir (İbn Hallikân: 1972, II, 429). Benzer şekilde daha pek çok kaynakta Tüsterî'nin muhterem ve sâlih bir insan olup ömrünü riyâzete adadığı ve kerâmet ehlinde olduğu beyân edilmektedir (Hücvârî: 2007, 169; Hamevî: 1993, II, 31; Zehebî: 2000, II, 281; Yâfî: 1997, II, 149).

Tüsterî hakkında pek çok menkıbevi olay aktarılmaktadır. Sadece on beş günde bir oruçsuz geçirdiği ve diğer günler oruç tuttuğu, Ramazan aylarında yalnızca ilk gece yemek yediği, sonraki günler sırf Hz. Peygamber tarafından yasaklanan visâl orucu (Müslim, “Sıyâm”, 1102) kapsamına girmemesi için temiz su ve kuru üzüm ile iftar ettiği söylenmektedir. Tüm sene boyunca yiyecek için bir dirhem harcadığı; otuz, kırk veya yetmiş gün bir şey yemediği de aktarılan rivayetler arasındadır (Münâvî: ts., I, 634). Yırtıcı hayvanların Tüsterî'yi ziyaret ettiği, onun bu hayvanları ağırlayıp et ikram ettiği, ardından onlara gitmeleri için izin verdiği anlatılmaktadır (Münâvî: ts., I, 647). Yâfî, Tüsterî'nin meşhur kerâmetlerinden biri olarak “Saffâriler Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı” (Merçil, 2008: XXXV, 463) Ya'kûb b. Leys es-Saffâr (ö. 265/879) ile arasında geçen bir hadiseyi aktarmaktadır. Mevzubahis olay genel hatlarıyla şu şekilde gerçekleşmiştir: Ya'kûb b. Leys hastalanmış, doktorlar derdine deva bulamamış, Ya'kûb b. Leys Tüsterî'den kendisi için dua etmesini istemiş, Tüsterî dua eder etmez iyileşmiştir (Yâfî: 1997, II, 150). Ancak Tüsterî'nin kendisi, kötü huyların iyiye çevrilmesini en büyük kerâmet olarak görmektedir (Münâvî: ts., I, 643; Ayrıca bk. Öztürk: 2009, XXXVI, 321).

Tüsterî'nin, aşırılıkları bulunmayan mutedil bir sûfi olduğu söylenmektedir. Zira “marifet, yakîn, ruh ve hayat hakkındaki görüşlerini, İslâm'ın iman ışığından hareket ederek tarif etmesi” bu görüşü desteklemektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439). Ebû Nuaym el-İsfahânî, Tüsterî'nin tüm sözlerinin amellerin tasfiyesi ve hâllerin ayıp ve kusurlardan arındırılması ile ilgili olduğunu dile getirmektedir (İsfahânî: 1996, X, 190). Bu kapsamda

“Sûfi’ye gereken şu üç şeydir: Sırrı koruması, farzları edâ etmesi ve fakrını sürdürmesi...” (Sülemî: 2003, 168); “Kim kendisini ilgilendirmeyen konularda konuşursa, sıdktan mahrum kalır. Kim gereksiz şeylerle meşgul olursa, takvâdan mahrum kalır. Kim (insanlara karşı) sû-i zan beslerse, yakînden mahrum kalır. Kim bu üç şeyden (sıdk, takvâ ve yakînden) mahrum kalırsa, helâk olmuştur.” (Zehebî: 1983, XIII, 332); “Bizim korkumuz cehennemden değil, ümidimiz cennete değil. Biz Allah’ı görememekten korkar, Allah’a kavuşmayı ümit ederiz.” (Münâvî: ts., I, 643); “Câhil ölüdür, unutan uykudadır, isyankâr (bir tür) sarhoştur, (günahta) ısrar eden helâk olmuştur.” (Zehebî: 1983, XIII, 331); “Allah’tan başka yardımcı, Rasûlullah’tan başka kılavuz, takvadan başka azık, takvâ üzere sebatkâr olmaktan başka amel yoktur.” (Zehebî: 1983, XIII, 331); “Usûlümüz şu altı temel üzere kuruludur: Kur’ân’a sımsıkı sarılmak, sünneti örnek almak, helâl yemek, (insanlara) eziyet vermekten kaçınmak, tövbe etmek ve hakları yerine getirmek.” (İsfahânî: 1996, X, 190) gibi çeşitli kaynaklarda kaydedilen pek çok söz, Tüsterî’ye nispet edilmektedir.

Öte yandan Tüsterî’nin “Kâf Dağı’na tırmandım. Üzerinde, terk edilmiş bir vaziyette olan Nûh’un gemisini gördüm.” (Münâvî: ts., I, 644); “Allah’ın bir kulu vardı. Basra’da iken ayağını kaldırır ve Kâf Dağı’nın üstüne koyardı.” (Münâvî: ts., I, 644) ve “Ben ve İblîs, kazâ ve kader konusunda gündeğumundan günbatımına kadar tartıştık...” (Münâvî: ts., I, 644) gibi ilginç ve akıl dışı sözleri bulunduğu da ifade edilmelidir. Ancak bu sözlerin ona aidiyetinin kesinlik arz etmediği de bir ihtimal olarak hesaba katılmalıdır.

Hicri 3. asır gibi hadis ilmi açısından oldukça mühim bir dönemde yaşayan Tüsterî, bu ilme önem vermiştir. Kaynaklarda onun hadis ilmine verdiği değeri yansıtan pek çok sözü bulunmaktadır (Herevî: 1998, IV, 383; Zehebî: 1983, XIII, 331; Sülemî: 2003, 167; Münâvî: ts., I, 642, 643).

Başta Tüsterî’ye nispet edilen *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm* olmak üzere muhtelif eserlerde yer alan sözlerinden hareketle Tüsterî’nin çeşitli dinî ve itikadî konulardaki görüşlerini tespit etmek imkân dâhilindedir. Örneğin “ وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرِ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحَدَّثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ ” *Onlara Rahmân olan Allah’tan ne zaman yeni bir öğüt gelse, mutlaka ondan yüz çevirirler.*” (Meâl için bk. *Yüce Kur’an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, 2011, eş-Şuarâ 26/5) âyetinin tefsirinde Tüsterî şöyle demektedir: “Yani, Kur’ân’ın bilgisi gibi kendileri için yeni olan şeylerden yüz çevirirler. Öyle ki önceden, yani Kur’ân’ın nüzulünden önce, bu bilgiyi bilmiyorlardı. Ancak zikir, bizzat muhdes değildir. Çünkü zikir, Hakk’ın

zâtının sıfatlarından biridir. Sonradan yaratılmış/oluşturulmuş da değildir, mahlûk da değildir.” (Tüsterî: 2004, 210). Anlaşılan o ki Tüsterî, İslâm’ın ilk devirlerinde özellikle ehl-i hadis ile Mu’tezile arasında ciddî tartışmalara yol açan halku’l-Kur’ân (Geniş bilgi için bk. Yavuz: 1997, XV, 371-375) meselesinde ehl-i sünnet çizgisinde kalmış ve Kur’ân’ın mahlûk olmadığını, Allah’ın kelâmı olduğunu savunmuştur.

Tüsterî’nin, Kur’ân’da pek çok kez geçen (Örnek olarak bk. el-A‘râf 7/54, Yûnus 10/3, er-Ra‘d 13/2, el-Furkân 25/59, es-Secde 32/4, el-Hadîd 57/4) ve müteşâbihâtü’l-Kur’ân kapsamında değerlendirilen Allah’ın “istivâ” sıfatı (Geniş bilgi için bk. Yavuz: 2001, XXIII, 402-404) ve “arşı” (Geniş bilgi için bk. Yavuz: 1991, III, 406-409) hakkındaki açıklaması bir başka örnek olarak zikredilebilir. O, konuyla ilgili şöyle demektedir:

Akıl, tek başına Kadîm ve Ezelî (Allah’ı) ispat edemez. Allah, muhdes (sonradan yaratılmış olan) arşının üzerindedir. Hak teâlâ akı, bizim için (doğruyu gösteren) işaret ve alamet olsun diye var etmiştir. Böylece kalpler onun sayesinde Allah’a giden hidayet yolunu bulur ve bu yolun sınırlarını aşmaz. Allah kalpleri, arşın hüviyetini ve mahiyetini bilmekle mükellef tutmadığı gibi zâtının arşın üzerine istivâsının keyfiyetini bilmekle de mükellef tutmamıştır. Dolayısıyla “İstivâyı var edenin istivâ etmesi nasıl mümkün olur?” şeklinde bir soru sormak caiz değildir. Mü’mine düşen görev Allah’a rıza ve teslimiyet göstermesidir. Çünkü Nebî şöyle buyurmuştur: “*Kuşku yok ki Allah, arşının üzerindedir.*” (Zehebî: 1983, XIII, 331-332).

Yukarıdaki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Tüsterî’nin ilâhî sıfatlar bağlamındaki düşünceleri, İslâm’ın erken devirlerindeki ehl-i sünnet-i hâssa/Selefiyye inancını yansıtmaktadır. Bu dönemde henüz mütekaddimûn kelâm anlayışının ve ekollerinin gelişip sistematik bir hâl almadığı ve zamanla özellikle Mâtürîdiyye (Geniş bilgi için bk. Yavuz: 2003, XXVIII, 165-175) ekolünün bakış açısının ilâhî sıfatları te’vil etmek şeklinde geliştiği belirtilmelidir. Sonuç olarak Tüsterî’nin bu konuda Mâtürîdiyye ile hemfikir olmadığı söylenebilir.

Diğer bir örnek ise rü’yetullah (Geniş bilgi için bk. Yeşilyurt: 2008, XXXV, 311-314) ile alakalıdır. Rivayete göre Tüsterî’ye Allah’ın zâtı hakkında soru sorulmuş, o şöyle cevap vermiştir: “O’nun zâtı ilimle nitelenen, tam anlamıyla kuşatılıp idrak edilemeyen, dünya yurdunda gözlerle görülemeyendir. Allah’ın zâtı, iman hakikatleriyle mevcuttur. Onda herhangi bir had ve hulûl yoktur. Ahirette gözler Allah’ı açıkça görecektir...” (Şa‘rânî: ts., I, 67). Bu ifadesinden yola çıkarak denebilir ki Tüsterî, rü’yetullah konusunda ehl-i

sünnet çizgisindedir. Ayrıca “ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi” (Demirci: 1998, XVIII, 341) anlamına gelen hulûl fikrini benimsemediği de bu ifadesinde görülmektedir. Hulûl fikriyle ilgili Tüsterî’ye nispet edilen tefsirde de benzer açıklamalar mevcuttur (Tüsterî: 2004, 95). Aynı şekilde Ateş, Tüsterî’nin hulûl fikrine ve vahdet-i vücuda taraftar olmadığını dile getirmektedir (Ateş: 1974, 69).

Tüsterî’nin kader anlayışıyla ilgili de bir örnek vermek gerekir. Zira mutasavvıfların ehl-i sünnet içerisinde cebr tarafına en yakın noktada buldukları, onların Allah sevgisinin ve fenâ fillâh düşüncesinin zorunlu olarak bu noktaya varmalarına yol açtığı dile getirilmektedir (Ateş: 1974, 297-298). “لَعَلَّكَ بَاجِعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ/Ey Peygamber! Müşrikler inanmıyorlar diye neredeyse kendini helâk edeceksin!” (eş-Şuarâ 26/3) âyetini tefsir ederken Tüsterî şöyle demektedir:

Âyet şunu ifade etmektedir: O kâfirlerin hidayetine yönelik isteğinin peşine düşerek neredeyse kendini helâk edip bitireceksin. Ancak, mü’minin imanından ve kâfirin küfründen yana, tarafımızdan hüküm daha önce konulmuştu. Bu hükümde ne bir değişiklik ne de bir düzeltme vuku bulabilir.

Âyetin bâtını şu anlama gelir: Sen (Ey Peygamber!), o kâfirlerle iştigal etmen sebebiyle kendini bizimle meşgul olmaktan alıkoydun. Bunu onların imana gelmelerine yönelik şiddetli arzun yüzünden yaptın. Ancak sana düşen sadece tebliğdir. Katımızdan kâfirler hakkında verilmiş emre duyduğun üzüntü, seni meşgul etmesin.” (Tüsterî: 2004, 210).

Bu açıklamadan hareketle her ne kadar Tüsterî’nin “cebrî” olarak nitelendirilmesi mümkün gözükmesede en azından onun kazâ ve kader meselesinde Kaderiyye ekolüyle (Geniş bilgi için bk. Üzüm: 2001, XXIV, 64) aynı görüşü paylaşmadığı açıktır. Müfessirin hurûf-ı mukattaa hakkındaki tefsirlerine örnek olarak ise Mü’min sûresinin ilk âyeti olan ^ح ifadesi hakkındaki açıklaması zikredilebilir. O, bu âyeti yüce Allah’ın “Hay ve Melik” isimleriyle izah etmektedir (Tüsterî: 2004, 236).

Sehl et-Tüsterî’nin bazı düşüncelerinin kendisinin ölümünden sonra, yukarıda zikri geçen talebesi İbn Sâlim tarafından kurulan Sâlimiyye tarikatının fikirleri arasında zamanımıza kadar geldiği belirtilmektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439). Bu tarikatın Tüsterî’ye nispet edilen Sehlîyye fırkasının bir kolu veya uzantısı olduğu ifade edilmektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 322).

Tüsterî'nin fikirleri ve sözleri tefsir kitaplarında da kaydedilmiştir. Özellikle işârî/tasavvufî yönü bulunan eserlerde bu durumu net bir biçimde görmek mümkündür. Meselâ Sülemî'nin *Hakâ'iku't-tefsîr*'de “إِشْتِهَ كُفْرًا بِبُيُوتِهِمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا” /*İşte! küfürde direnmeleri sebebiyle evleri çökmüş, bomboş!*” (en-Neml 27/52) âyetinin tefsiriyle alakalı naklettiği rivayetlerden biri Tüsterî'ye aittir. Buna göre Tüsterî âyeti şöyle izah etmiştir: “Âyette zikri geçen ‘evler’ ile ‘kalpler’e işaret edilmiştir. Zira bazı kalpler zikir sebebiyle mamurdur. Bazı kalpler ise gaflet sebebiyle harabedir. Allah kime zikri ilham ederse, onu zulümden kurtarmış olur.” (Sülemî: 2001, II, 92).

İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân*'da “فَلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً” /*Ve yine dedi ki ‘Allah katındaki cennet diğer insanlara değil, yalnız size ait ise ve eğer bu iddiamızda samimiyseniz, haydi ölümü isteyin (de o cennete hemen kavuşun). Onlar kendi işledikleri (günahlar) yüzünden asla ölümü istemeyeceklerdir. Allah bu zalimleri çok iyi bilmektedir.’*” (el-Bakara 2/94-95) âyetleri çerçevesinde Tüsterî'nin şöyle bir sözünü aktarmaktadır: “Ölümü ancak üç tür insan ister. Ölümden sonra olacakları bilmeyen kişi, Allah'ın kendisi için belirlediği kaderden kaçmaya çalışan kişi ve Allah'a kavuşmayı sevip arzulayan kişi.” (Bursevî: ts., I, 185).

Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî*'de “أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ” /*Ey peygamber, boş arzu ve heveslerini kendisine tanrı edinen hakkında ne dersin?*” (el-Câsiye 45/23) âyetini tefsir ederken yaptığı izah, tefsirlerde Tüsterî'den yapılan nakillerle ilgili son bir örnek olarak verilebilir. Âlûsî şu açıklamayı yapmaktadır: “Sehl et-Tüsetî ‘Hevân (boş arzu ve heveslerin) senin derdindir. Eğer hevâna uymazsan bu da senin devân olur.’ demiştir.” (Âlûsî: ts., XXV, 152).

Buraya kadar Tüsterî'nin hayatını ve kişiliğini genel hatlarıyla inceledik. Çalışmamızın bir sonraki başlığında Tüsterî'ye nispet edilen eserler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

3. Sehl et-Tüsterî'nin Eserleri

Öncelikle belirtmek gerekir ki her ne kadar kaynaklarda Tüsterî'ye nispet edilen bazı kitaplar ve risaleler bulunsada bunların tamamının müfessire aidiyeti konusunda kesin bir yargıya varmak zordur. Zira kendisine nispet edilen eserlerin hiçbirinin bizzat onun tarafından kaleme alınmadığı ifade edilmektedir (Öztürk: 2009, XXXVI, 322). Eserlerinin çoğunun günümüze ulaşmadığı da belirtilmektedir (Cerrahoğlu: 2019, 439). Nitekim “Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri” başlıklı bir doktora tezi

hazırlayan Fatma Gedik, bizzat Tüsterî'nin kitap telifi ile uğraştığına dair herhangi bir kayda rastlanmadığını dile getirmektedir. Buna rağmen Tüsterî'ye nispet edilen pek çok eser bulunduğunu ve bu eserlerden günümüze ulaşanların yüksek ihtimalle öğrencileri tarafından nakledilen ve kaleme alınan sözlerinden derlendiğini ilave etmektedir (Gedik: 2019, 84).

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'te Tüsterî'nin bazı kitapları bulunduğunu söylemekte ve *Dekâ'iku'l-muhibbîn*, *Mevâ'izu'l-ârifîn* ve *Cevâbâtü ehli'l-yakîn* adlı üç eserini sıralamaktadır (İbnü'n-Nedîm: ts., 263). Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) ise *Keşfü'z-zunûn*'da, tespit edebildiğimiz kadarıyla, “muhtasar bir eser” şeklinde tanıttığı *Kıyasü'l-enbiyâ* ve *el-Gâye li-ehli'n-nihâye* adlı iki eseri Tüsterî'ye nispet etmektedir (Kâtib Çelebi: ts., II, 1193,1328). Yûsuf İlyân Serkîs (ö. 1932) *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*e başlıklı kitabında, kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere, sadece matbu eserleri konu edindiğinden; Tüsterî'nin yalnızca *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*'inden bahsetmektedir. Serkîs, bu eserin küçük bir cüz şeklinde olduğunu, iki yazma nüshasının karşılaştırılması neticesinde tabedildiğini ifade etmektedir (Serkîs: 1928, I, 635). Benzer şekilde Ziriklî de (ö. 1976) Tüsterî'nin Kur'ân tefsirine dair muhtasar bir çalışması olduğunu belirtmekte ve ismini vermediği daha başka kitapları yanında *Rekâ'iku'l-muhibbîn* adlı bir eseri bulunduğundan söz etmektedir (Ziriklî: 2002, III, 143).

Tüsterî'ye; İbnü'n-Nedîm'in “*Dekâ'iku'l-muhibbîn*” Ziriklî'nin ise “*Rekâ'iku'l-muhibbîn*” adında bir eser nispet ettiği ve her iki müellifin de diğer eserin ismine yer vermediği dikkate alındığında, İbnü'n-Nedîm'in veya Ziriklî'nin eserin adını yanlış kaydettiği ve iki ayrı isimle aynı eserin kastedilmiş olabileceği düşünülebilir. Başka bir deyişle; “dâl” ve “râ” harflerinin şekil bakımından yakınlıkları da göz önünde bulundurulduğunda, yüksek ihtimalle, müstensih hatasından kaynaklanan veya sehven meydana gelmiş bir durum söz konusudur. Nitekim *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde muhtemelen bu duruma işareten eser, “*Dekâ'iku'l-muhibbîn* (*Rekâ'iku'l-muhibbîn*)” şeklinde kaydedilmiştir (Öztürk: 2009, XXXVI, 323). Ayrıca Münâvî'nin ve Ömer Rızâ Kehhâle'nin (ö. 1987) Tüsterî'nin eserlerini sayarken “*Rekâ'iku'l-muhibbîn*” ismiyle bir eserden söz etmeleri ve “*Dekâ'iku'l-muhibbîn*” adında bir eser zikretmemeleri bu durumu desteklemektedir (Münâvî: ts., I, 647; Kehhâle: 1993, I, 802). Münâvî'nin ve Kehhâle'nin Tüsterî'ye nispet ettikleri diğer eserler, yukarıda yer

verilenlerden ibaret olduğu için tekrar bahsetme gereği duymadığımızı belirtmek istiyoruz.

Yukarıda zikri geçenler dışında Tüsterî'ye nispet edilen eserler şunlardır: *el-Mu'âraza ve'r-red 'alâ ehli'l-fırak ve ehli'd-de'âvi fi'l-ahvâl*, *Risâle fi'l-hurûf*, *Risâle fi'l-hikem ve't-tasavvuf*, *Menâkıbü ehli'l-hak ve menâkıbü ehli'llâh*, *Letâ'ifü'l-kasas fî kısasi'l-enbiyâ*, *Makâle fi'l-menhiyyât*, *Kelâmü (Kelimâtü) Sehl b. 'Abdillâh et-Tüsterî, Kitâbü'l-Mîsâk ve Selsebîlü Sehiyye* (Öztürk: 2009, XXXVI, 322-323; Gedik: 2019, 84-94).

Tüsterî'nin eserleriyle ilgili bilgiler vesilesiyle ona nispet edilen tefsire ana hatlarıyla da olsa değinmek gerekir. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm* veya *Tefsîrü't-Tüsterî* adıyla bilinen eser, baştan sona bütün âyetlerin izahını içeren tam bir Kur'ân tefsiri değildir. Sadece tasavvufî ilgili ifadeler izah edilmiştir. Ayrıca eser, Tüsterî'nin tüm tefsirini de ihtiva etmemektedir (Ateş: 1974, 66). Tüsterî'nin bazı sözleri, öğrencisi Ebû Yûsuf Ahmed b. Muhammed es-Sizcî tarafından şifahî olarak nakledilmiş ve sonraki süreçte bunlar Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Beledî tarafından yazıya geçirilmiştir (Cerrahoğlu: 2019, 440). Bu durum, eserin başında verilen isnattan anlaşılmaktadır (Tüsterî: 2004, 75). Hem söz konusu eseri hem de başka eserleri tetkik eden Cerrahoğlu, tefsirin Tüsterî'nin vefâtından sonra başkaları tarafından toplandığı sonucuna varmış ve Tüsterî'ye aidiyeti konusunda şüphelerini ortaya koymuştur (Cerrahoğlu: 2019, 440). Öztürk'ün verdiği bilgiye göre bu eser; Sülemî'nin *Hakâ'iku't-tefsîr*'i gibi muhtelif işârî tefsirlere kaynak teşkil etmiş, ilk defa Muhammed Bedreddin en-Na'sânî tarafından yayımlanmış ve Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd'un ta'lik ve hâşiyeleriyle birlikte *Tefsîrü't-Tüsterî* adıyla da neşredilmiştir (Öztürk: 2009, XXXVI, 322). Son olarak belirtmek gerekir ki Tüsterî'ye nispet edilen tefsir, Mehmet Ulucan ve Ömer Güngören tarafından *Kur'an-ı Kerim'in İlk Tasavvufî Tefsiri: Tüsterî Tefsiri* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (Tüsterî: 2022).

SONUÇ

Tasavvufun kurumsallaşmaya başladığı bir zaman diliminde yaşayan ve işârî tefsirin sistematikleşmesine katkı sağlayan Sehl et-Tüsterî, tefsir ve tasavvuf gibi İslâmî ilimler açısından önemli bir şahsiyettir. Tüsterî hicrî 3. asrın başında, Hûzistan'a bağlı Tüster beldesinde doğmuştur. Hayat hikayesine ve ailesine dair kaynaklarda çok fazla detay bulunmamaktadır. Hayatına dair bilgiler çoğunlukla menkıbe niteliğindedir. Dayısı

Muhammed b. Sevvâr, müfessirin hayatına tesir etmiş; onun teşvikiyle Tüsterî tasavvufa yönelmiştir.

Ailesi tarafından küttâba gönderilen Tüsterî, küçük yaşta ilim tahsiline başlamış ve Kur'ân'ı ezberlemiştir. Altı veya yedi yaşlarından itibaren zühd hayatına atıldığı dile getirilmektedir. Bir müddet Abadan'da bulunduğu söylenmekle birlikte o, hayatının büyük bir bölümünü Basra'da geçirmiştir. Yüksek ihtimalle, hicrî 219 yılında yaptığı hac esnasında Mekke'de Zünnûn el-Mısırî ile görüşmüştür. Tüsterî, milâdî 896 senesine tekabül eden hicrî 283 yılının Muharrem ayında Basra'da vefât etmiştir. Öldüğünde seksen küsur yaşında olduğu belirtilmektedir.

Tüsterî'nin hocaları olarak dayısı Muhammed b. Sevvâr, Ebû Habîb Hamza b. Abdullah el-Abbâdânî ve Zünnûn el-Mısırî zikredilmektedir. Başta en meşhur öğrencisi Hallâc-ı Mansûr olmak üzere Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Müzeyyin, Hasan b. Ali el-Berbehârî, Ebû Yûsuf Ahmed b. Muhammed es-Siczî ve en sadık öğrencisi ve müridi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Sâlim el-Basrî onun öğrencileri arasında zikredilmiştir.

Tüsterî'nin şeriat ile hakikati kendinde birleştirdiği söylenmiştir. Muhterem ve sâlih bir insan olup ömrünü riyâzete adadığı ve kerâmet ehlinden olduğu beyân edilmekte, hakkında pek çok menkıbevi olay aktarılmaktadır. Bunun yanında Tüsterî'nin, aşırılıkları bulunmayan mutedil bir sûfî olduğu söylenmektedir. O, hadis ilmine ehemmiyet göstermiş; Hz. Peygamber'den hadis rivayetinde bulunmuştur.

Başta Tüsterî'ye nispet edilen tefsir olmak üzere, muhtelif eserlerde yer alan sözlerinden hareketle Tüsterî'nin çeşitli dinî ve itikadî konulardaki görüşleri bu çalışma kapsamında ana hatlarıyla da olsa tespit edilmiştir. Buna göre Tüsterî; halku'l-Kur'ân, ilâhî sıfatlar ve rü'yetullah gibi konulara ehl-i sünnetin/hadisın bakış açısı ile bakmakta ve onun düşünceleri, İslâm'ın erken dönemlerindeki ehl-i sünnet çizgisini yansıtmaktadır. Açıklamalarından yola çıkarak Tüsterî'nin Kaderiyye'ye karşı çıktığı söylenebilir. Ayrıca Tüsterî, hulûl fikrine ve vahdet-i vücud düşüncesine taraftar değildir.

Her ne kadar ona aidiyeti konusunda şüpheler bulunsa da kaynaklarda Tüsterî'ye nispet edilen muhtelif eserler bulunmaktadır. Bu eserlerden biri de *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* adıyla bilinen tefsirdir. Son olarak Tüsterî hakkında kitap, tez ve makale türünden çeşitli ilmî ve akademik çalışmalar bulunduğunu söylemek gerekir.

Kaynakça

Alî, Muhammed Nûr Rebî, “et-Temyîz Beyne Merviyyâti’s-Şehleyni’t-Tüsteriyyeyn ‘ez-Zâhid ve’s-Sagîr””, Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, (2/4), 2018, 100-144.

Âlûsî, Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, Rûhu’l-me’ânî fi tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve’s-seb’i’l-mesânî, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut ts.

Ateş, Ahmed, “Bâtıniye”, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1979.

Ateş, Süleyman, İşârî Tefsîr Okulu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.

Ayday, Mehmet Selim, “İlk Dönem İşârî Tefsir Mukaddimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), (13/3), 2021, 1111-1125.

Bursevî, İsmâil Hakkı, Rûhu’l-beyân fi tefsîri’l-Kur’ân, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut ts.

Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Fecr Yayınları, Ankara 2019.

Çalışkan, İsmail, Tefsir Tarihi, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2019.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî, Tabakâtü’l-müfessirîn, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1983.

Demirci, Kürşat, “Hulûl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1998.

Demirci, Mehmet, “Hakikat-i Muhammediyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997.

Furat, A. Subhi, “Sehl-üt-Tüsterî”, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul ts.

Gedik, Fatma, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Göçer, Muhammet, İşârî Tefsirlerin Kur’ân’da Bahsedilen Maddî Nimetleri Yorumlama Biçimi (Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî Örneği), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Gölpınarlı, Abdülbâki, Türkiye’de Mezehepler ve Tarikatlar, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969.

Gördük, Yunus Emre, Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.

Gürsoy, Cevat Rüştü, “Abadan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût, Mu‘cemü’l-büldân, Dâru Sâdır, Beyrut 1993.

Herevî, Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî, Zemmü’l-keîâm ve ehlih, thk. Ebû Câbir Abdullâh b. Muhammed b. Osmân el-Ensârî, Mektebetü’l-Gurabâi’l-Eseriyye, b.y. 1998.

Hücvîrî, Ebü’l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî, Keşfü’l-mahcûb, çev. Mahmûd Ahmed Ebü’l-Azâim, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih - Tevfîk Alî Vehbe, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2007.

İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1972.

İbn Tağrıberdî, Ebü’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf, en-Nücûmü’z-zâhire fi mülûki Mısır ve’l-Kâhire, Vizâretü’s-Sekâfe, Mısır 1963.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem, thk. Muhammed Andülkâdir Atâ - Mustafâ Andülkâdir Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1995.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil fi’t-târîh, thk. Ebü’l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Lübâb fi tehzi’bi’l-Ensâb, Mektebetü’l-Müsennâ, Bağdat 1955.

İbnü’n-Nedîm, Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, el-Fihrist, Dâru’l-Mârifet, Beyrut ts.

İnce, Eyüp, “Tasavvufî Tefsirlerde Nûr-u Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Baklî ve Bursevî Tefsiri Örneği-”, Sufiyye, (12), 2022, 131-150.

İnce, Eyüp, Tüsterî Tefsirindeki Tasavvufî Yorumlar ve Bunların Baklî, Bursevî Tefsirleriyle Mukâyesesi, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1996.

Kara, Ömer, “Tefsîr Ekolleri”, Tefsir Tarihi ve Usulü, ed. Bahattin Dartma, 132-155, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.

Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

Kehhâle, Ömer Rızâ, Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye, Müessesetü'r-Risâle, b.y. 1993.

Kurtuluş, Rıza, “Şüşter”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2010.

Mahmûd, Abdülhalîm, el-Ârif billâh Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî: hayâtühû ve ârâuh, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut ts.

Merçil, Erdoğan, “Saffâr, Ya'kûb b. Leys”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2008.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûreddîn Alî, el-Kevâkibü'd-dürriyye fi terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, Dâru Sâdir, Beyrut ts.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, el-Câmi'u's-sahîh, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İbn Hazm, Kahire 2008.

Öztürk, Mustafa, Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Öztürk, Mustafa, “Sehl et-Tüsterî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2009.

Öztürk, Mustafa, “Sehl et-Tüsterî (ö.283/896) ve Tasavvufi Tefsiri Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, (3/9), 2002, 239-265.

Polat, Fethi Ahmet, “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler”, Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi, ed. Mehmet Akif Koç, 171-220, Grafiker Yayınları, Ankara 2021.

Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ, Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb, Matbau Serkîs, Mısır 1928.

Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed, el-Lüma', thk. Muhammed Edîb el-Câdir, Dâru'l-Feth, Ummân 2016.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, Hakâ'iku't-tefsîr, thk. Seyyid Umrân, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, Tabakâtü's-sûfiyye ve yelîhi Zikrû'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-sûfiyyât, thk. Mustafâ Andülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Şa‘rânî, Ebû’l-Mevâhib (Ebû Abdîrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî, Levâkîhu’l-envâr fî tabakâti’l-ahyâr, y.y. Mısır ts.

Yüce Kur’an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli, çev. Abdulkadir Şener vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

Tek, Abdurrezzak, Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar, Bursa Akademi/Emin Yayınları, Bursa 2021.

Tezcan, Tuğrul, “Tüsterî’den (Ö.283) Konevî’ye (Ö.673) İşârî Fatıha Yorumları: Tefsir’den Müşâhede Yöntemine Yorumlamanın Seyri”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, (8/1), 2019, 637-670.

Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî, Kur’an-ı Kerim’in İlk Tasavvufî Tefsiri: Tüsterî Tefsiri, çev. Mehmet Ulucan - Ömer Güngören, Nefes Yayınları, İstanbul 2022.

Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî, Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm, thk. Tahâ Abdurraûf Sa’d - Hasan Muhammed Alî, Dâru’l-Harem li’t-Türâs, b.y. 2004.

Uludağ, Süleyman, “Ricâlü’l-Gayb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2008.

Üzüm, İlyas, “Kaderiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2001.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullâh b. Es‘ad b. Alî b. Süleymân, Mir’âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fî ma‘rifeti havâdisi’z-zamân, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Arş”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku’l-Kur’ân”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İstivâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Mâtürîdiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2003.

Yeşilyurt, Temel, “Rü’yetullah”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2008.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, el-‘İber fî haberi men gaber, thk. Muhammed es-Saîd Zağlûl, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, Siyeru a' lâmi'n-nübelâ', thk. Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, Tezkiretü'l-huffâz, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1374 h.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Mektebetü Vehbe, Kahire 2000.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris, el-A'lâm: kâmûsü terâcim, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.